

לכבוד

שר החינוך, חה"כ נפתלי בנט

יו"ר המועצה להשכלה גבוהה

שר הביטחון, חה"כ אביגדור ליברמן, הרמטכ"ל רב-אלוף גדי אייזנקוט, מפקד פיקוד מרכז האלוף
רוני נומה, יו"ר מל"ג יו"ש פרופ' עמוס אלטשולר

רבתי רמי המעלה, ראשי האקדמיה!

הנדון: דין וחשבון לאקדמיה על נבוכותיו של החניך ק'

ארנה בן-נפתלי ועמוס לאור

ב"דו"ח לראשי האקדמיה" מבקשים המחברים להעריך את מצב החינוך המשפטי באמצעות התחקות אחר תהליך חניכתו המשפטית של החניך ק'. הדו"ח הוא תוצר של דיאלוג הממוקם בזמן ובמקום מסוים, ובה בעת חורג מהם ומשקיף אל עבר שאלות יסוד על היחס בין משפט לכוח, כפי שהן משתקפות בחינוך ומשתכפלות באמצעותו. במהלך הדיאלוג עם החניך ק', נחשפים המהלכים בחינוך המשפטי שהגיבו לביקורתו של קנדי, ומתגלה כישלונם של המאמצים, כולל בתחום החינוך לזכויות אדם, להיחלץ מהפרדיגמות והמבנים המשרתים את שכפול ההיררכיה בחינוך.

אל מול הערכה קודרת זאת, מבקשים המחברים לדמיין מחדש את החינוך המשפטי, באופן שמאתגר היבטים שונים של ההיררכיה הטבועה בו. דמיון זה עיקרו חינוך ממוקד בבעיות חברתיות באופן שאינו רואה בדיסציפלינה המשפטית כלי בלבדי או בעל עדיפות הכרחית להבנה ולהתמודדות עם אתגרים פוליטיים וחברתיים. כפועל יוצא, חינוך זה מרחיב את מעגל השחקנים המשתתפים בו ונוטלים חלק בעיצובו, דרך דיאלוג מתמיד ביניהם. החינוך המשפטי החדש חורג גם מהפעילות האקדמית הקלאסית הממוקדת בהוראה ובמחקר, ומתערב ביחסי הכוח הפועלים מחוץ לכותלי האקדמיה. הוא תובע התחדשות מתמדת של הידע והערכה חוזרת ונשנית של תהליך הלמידה, ומציב אתגר לאזורי הנוחות בהם שקוע החינוך המשפטי כיום.

בשער הדו"ח

כיברתם אותנו וביקשתם מאתנו להגיש דין וחשבון על תהליך החניכה המשפטי של האזרח ק' (להלן: ק').² לא נוכל, לדאבונו, להיענות לבקשה במלואה. מצאנו שק' מאופיין בקטרקט תודעתי.

הגדון: דין וחשבון לאקדמיה על נבוכותיו של החניך ק' | ארנה בן־נפתלי ועמוס לאור

אפיון זה מקנה לו יתרונות רבים, ובמיוחד, שביעות רצון מחייו. ככל שעולם המשפט סגר עליו יותר ויותר, כך נעם לו יותר ויותר, ובלשונו "הסערה שנשפה בעורפי מעברי שככה; היום שוב אינה אלא משב קל המצנן את עקבי".³ דא עקא שאפיון זה הוא בבחינת חסרון מבחינת עומק התחקיר ומידת הדיוק של הדיווח שלנו: הוא נועל את זיכרונותיו של ק', ומצר את יכולתו למלל את תהליך החניכה שלו באופן רפלקטיבי. נאלצנו לפיכך, הן לנסות לחדור את מסך הזיכרון של ק', ולצורך זה לבקשו לעיין במאמרו של דאנקן קנדי – מאמר ממנו ינקו, כך הנחנו, רבים ממוריו למשפטים בשנות חניכתם הם⁴ – והן להנמיך את שער הציפיות ולהסתפק באותו "דגרוג" בעקבו,⁵ תוך הצלבת דבריו עם דבריהם של אחרים. הבנאליות שוודאי תאפיין את הרו"ח שלנו, דו"ח מצומצם ביותר שיש בו רק מעט מן המעט שנתבקשנו לו, ודאי שאין בו חידוש מדעי בר־כימות, אינה אלא פועל יוצא של חסרון זה, של אובדן יכולתו, ואולי אף רצונו של ק' לחשוב על מעשיו.⁶ בכל זאת, אנחנו מקווים "להראות את הקו"⁷ שהנחה את ק' בדרכו לחדור לעולם המשפט ולהשתקע בו בנוחות המיטיבה עמו.

תמצית מנהלים

הגם שאנו כותבים לרבותינו רמי המעלה ראשי האקדמיה, אנו ערים לא רק לכך שזמנכם קצר יחסית למלאכות המרובות שלפתחכם, אלא גם לכך שכלל אנשי האקדמיה דהיום מדורגים ע"פ יכולתם לכלכל את פועלם לאור המידות הטובות של יעילות ואפקטיביות.⁸ מטעם זה, אנו גאים להגיש לכם את "השורה התחתונה של הרו"ח", בבחינת שורת החשבון אם לא שורת הדין בשלמותו, כהאי לישראל: אין מוצא לקוף קטן חפץ חיים נוחים מלבד להתבונן באכילס גדול ולחקות אותו, להיעשות הוא. להיעשות אתם.⁹

ואידך זיל גמור.

הגלגול¹⁰

ק' עובד כיום כשותף זוטור במשרד עו"ד בגודל בינוני העוסק בתחום האזרחי־מסחרי. הוא גם תורם לפעילות ציבורית: הוא מכהן כחבר בוועדת האתיקה המחוזית של מחוז תל־אביב והמרכז של לשכת עורכי הדין. נציין כי תרומה זו גרמה לשיהוי בפגישתנו עמו משום שבמועד המקורי שנקבע לה שקד ק' על הכנת תגובת הוועדה לבקשה שהגישה האגודה לזכויות האזרח (להלן: האגודה) להצטרף כידידת בית משפט להליך שהתנהל נגד עו"ד ברק כהן בפני בית הדין המשמעתי של הלשכה. האגודה טענה שהחלטת להשעות את עו"ד כהן לתקופה של 18 חודשים התעלמה מסוגיית חופש הביטוי כמו גם ממחויבותם של עורכי דין לפעול לקדם ערכים של צדק חברתי, ובכללם מחאה חברתית, ולהיות לפה לאוכלוסיות מושקעות, מחויבות שלדעת האגודה עו"ד ברק כהן ממלא היטב.¹¹ ועדת האתיקה, בתגובתה, עמדה על כך שלא זו בלבד שאין תקדים לצירוף "ידיד בית משפט" בהליכים בפני טריבונל דוגמת בית הדין המשמעתי, אלא שהאגודה אף נקטה שיהוי בהגשת הבקשה.¹² אירוע זה, המעלה מטבעו את שאלת היחס הראוי בין דין מהותי לפרוצדורה, פתח בפנינו את השער לשיחה עמו על תפיסת העולם המשפטית שלו ועל הזיקה הקיימת בינה לבין חניכתו המשפטית.

תפיסת העולם המשפטית של ק' סדורה להלל: עצם הסיווג לדין מהותי מזה ולפרוצדורה מזה במסגרת הדיסציפלינה המשפטית מצביע על קו גבול ועל חלוקת תפקידים הנגזרת ממנו. הפרוצדורה הנה כלי למימוש הדין המהותי. הא ותו לאו. ככזו אין היא משנה כהוא זה מן הזכויות המהותיות שפלוגני עשוי לטעון להן, ובוודאי שאין היא מעצבת אותן.¹³ מטעם זה, הוסיף במחשבה שנייה, הוא גם אוהב את הפרוצדורה: הניסיון לטשטש בין מהות לבין הליך, בין תוכן לבין אופן, ניסיון ששיקף בשנים בהן למד משפטים את "עליית הערכים וירידת הפורמליזם"¹⁴ הוא ניסיון מוטעה, מטעה ומוטה. הוא מרוצה משינוי המגמה הזו בשנים האחרונות. "השאר למשפט את אשר למשפט, לאל את אשר לאל, ולפוליטיקה את אשר לפוליטיקה", אמר במשובת־מה.¹⁵

ק' אינו סבור, כמובן שהעולם חף מערכים. הוא עצמו הנו אדם ערכי, כפי שמעידה חברותו בוועדת האתיקה של לשכת עוה"ר, אך הוא סבור שהזירה המשפטית אינה האתר המתאים לקידום.¹⁶ לדבריו, קידום ערכים אין משמעו תירוץ להכנסת תפיסות אידיאולוגיות, כלומר פוליטיקה, לעולם המשפט,¹⁷ שהרי זו, בין מימין ובין משמאל, צהובה למשפט.¹⁸

כמו רבים וטובים, מי יותר ומי פחות, הוא הגיע ללימודי המשפטים מתוך תפיסה שהשכלה זו תאפשר לו לרכוש מקצוע שיבטיח לו הן הצלחה והן משמעות בחייו. מדרד ההצלחה, לדידו, הוא בראש ובראשונה מדרד כלכלי וזה משפיע, בתורו, על המעמד החברתי וחובק גם את מצוות הנחת להוריו.¹⁹ בנעוריו סבר שחיים משמעותיים הם כאלה ש"תיקון עולם" הוא הכוח המניע אותם, ושכוח זה מצוי בארגו הכלים המשפטי. כיום הוא יודע שסברה זו נשענה על קדם־הנחות מוטעות: ראשית, שלחיים יש משמעות מעבר ל"חיים עצמם".²⁰ קדם־הנחה זו, שעה שלא מערערים עליה, גורמת אכן לאדם לחפש משמעות, אך אין בה כדי להוכיח שזו אכן קיימת וממילא נזקה לאדם מן היישוב עלול להיות רב מתועלתה. במונחים של ניהול סיכונים – מונחים שלאורם יש לכלכל מהלכי חיים, בין שמדובר בניהול השקעות, בניהול סכסוך פוליטי, ובניהול חיי משפחה – מדובר לא רק בפריבילגיה רומנטית אלא במניפולציה מעמדית המאפשרת, וגרוע מכך מצדיקה ומעודדת את תסמונת "פיטר פן", את נעורי־הנצח של אלה המוגנים היטב במרחב הבטוח המשתרע בין מחילות השן האקדמיות שלהם לדירה שהוריהם רכשו להם ברמת־אביב מיד לאחר שנחתו מלימודיהם הגבוהים באחד ממוסדות מסדר "ליגת הקיסוס". שנית, גם אם נסכים, רק לצורך הדיון המלומד, שהעולם דורש תיקון, לא רק שאין כל ערובה שהוא ניתן לתיקון, אלא שיש ראיות למכביר ש"מה שהיה הוא שיהיה",²¹ ובמונחים עכשוויים יותר "לא יהיה כלום כי אין כלום".²² לבסוף, בארגו הכלים המשפטי שרכש במהלך לימודיו לא מצא ולו אף בורג קטן שעשוי לקדם תיקון עולם. "אין להבין מכך, חלילה, שארגו הכלים הוא מיותר", הטעים, "נהפוך הוא, כליו מאפשרים לתקן סכסוכים נקודתיים בין אדם לאדם ובין אדם לרשות, וודאי אפשרו לי לתקן את מצבי שלי בעולם ולהיטיבו. מארקס צדק בדיאגנוזה אך לא בפרוגנוזה; אני חבר במסדר למען עצמי",²³ הצטחק לרגע, ואז הרציץ והוסיף: "אני לא מתנצל".²⁴

היה נדמה לנו שסיפא זו מאפשרת דגדוג בעקב האכילס שלו, ולפיכך ביקשנו להרחיב מעט את הדיון בחוויית לימודיו. ק' נענה לנו, גם אם בעייפות מסוימת: "ודאי תופתעו לשמוע", אמר, "שאני מסכים עם קנדי שלכם. כמעט כל שכתב על החינוך המשפטי בשעתו לגבי ארה"ב, מתאר אל נכון את שמתרחש בפקולטות למשפטים ברורות מאוחרים יותר ובמחוזותינו אנו. אך גם הוא, כאחד ממוריו הרחוקים, מרקס, טוב בדיאגנוזה, חלש בפרוגנוזה ונופל לבורות שהוא חופר. חופר תרתי משמע", צחקק באותה התעוררות האופיינית לכולנו שעה שאנו מתפעלים משינויותנו אנו. הוא הסביר שאכן השכלתו המשפטית הקנתה לו את היכולת "לחשוב כמו עורך־דין",²⁵ כלומר לבור את המוץ מן התבן, לתרגם את סיפורי לקוחותיו לשפה משפטית, ולחצוב את טיעוניהם באיזמל החד של ההיגיון המשפטי. על כך הוא חש אסירות תודה לאותם מרצים שהקפידו להכינו

הגדון: דין וחשבון לאקדמיה על נבוכותיו של החניך ק' | ארנה בן־נפתלי ועמוס לאור

כראוי לעיסוקו המקצועי בעריכת דין.²⁶ ההערכה שלו למרצים אחרים – בעיקר, ככל הזכור לו, מרצות ומרצים הומוסקסואלים – היא יותר אמביוולנטית:²⁷ מצד אחד ניכר היה שהן שוחרות טוב, ומבקשות להעצים את הסטודנט, מצד שני לא רק שניסיון זה יצא מהנחת חולשתו האינהרנטית של הסטודנט – הנחה, שכאמור, צריכה להוכחה – אלא שהוא גורם חולשה כזו, או בה במידה שהיא קיימת, מעצים אותה. "הן לימדו אותנו שהמשפט הוא 'מפעל פרשני', אבל רוב הבחינות שעל פיהן הוערכנו במרבית הקורסים של עמיתיהם היו אלה המכונות 'בחינות אמריקניות', מהן עולה, כמובן, שיש רק פתרון נכון אחד; הן לימדו אותנו שיש לקרוא טקסט בקונטקסט החוץ־משפטי בתוכו הוא נכתב, לימוד שתכופות היה בו, יש להודות, עניין אינטלקטואלי מסוים, אך שלא זו בלבד שאין בו ערך הלכה למעשה הוא אף משבש גם את ההלכה וגם את המעשה; הם לימדו אותנו שראוי לעמוד על בהונותינו הביקורתיות כדי להגן על זכויות האדם מפני כוחה של המדינה, וזאת בשעה שזכויות האדם נדרשות לכוח זה ואף מרחיבות את מוטת כנפיו למימושן המיטבי; הם לימדו אותנו שזכויות אדם הן גם קלף מנצח,²⁸ וגם מלכודת – "A trump and a trap"²⁹ – צחקק שוב בשביעות רצון עצמית. "מה שאני נושא אתי בתרמילי מהלימוד הזה הוא תובנה מרכזית אחת עליה אני חב גם להם תודה גדולה", סיכם. "זו בעצם מגולמת בפתגם הכדראי הידוע שאין הגמל רואה את דבשתו". כל התעקשות שלהם לפקוח את עיני ביחס לחוסר האובייקטיביות של המשפט על מנת שאדמיין תוכן נורמטיבי חלופי, הבהירה לי שאותו תוכן חלופי הוא אובייקטיבי בדיוק כמו התוכן המקורי.³⁰ אין מוצא. התובנה הזו גרמה לי לחפש מוצא ובזכותה הגעתי עד הלום".

בשלב זה ק' התנצל שהוא נאלץ לסיים את פגישתנו. "הערב יורד", ציין, "ובבית מחכה לי שימפנזית קטנה מאולפת למחצה".³¹ ש' גם היא עורכת דין, אלא שהיא עובדת באחת העמותות לזכויות אדם. "אני נהנה עמה כדרך הקופים; ביום אינני רוצה לראות את פניה; כי מעיניה נשקף הטירוף של חיה מאולפת שנשתבשה דעתה".³² החלטנו לקבוע עמה פגישה. זו התקיימה, לבקשתנו, בצהרי היום.³³

ש' הייתה אכן אחוזת תזזית. הפגישה עמה התקיימה במשרד קטן אם גם לא בלתי נעים ששוכן בירכתי בניין מוזנח בדרום הכרך הגדול. פוסטר גדול של הציור 'ספינת השוטמים' היה תלוי על אחד הקירות, והנחנו שהוא מסתיר את סדקיו.³⁴ "המיקום הזה נקבע גם בגלל שכר דירה נמוך יחסית", ספק התנצלה ספק הסבירה, "הרי כידוע איננו משופעים בכסף והמצב אף הולך ונעשה גרוע יותר,³⁵ אבל גם בגלל הנוחות שבקרבה הפיסית ללקוחות שלנו".

היא מכירה היטב את תפיסת המשמעות, ואולי מוטב לומר אי־המשמעות של ק'. היחסים ביניהם מתקיימים על בסיס שתי התאמות: גם היא נהנית עמו כדרך הקופים, וגם היא אינה יכולה לשאת את פניו בשעות היום. "אין לו פנים", היא נאנחת, "כשאני מתבוננת בו, באור התכלת העזה,³⁶ איני רואה פנים, אני רואה הסתר פנים. זה מראה נורא".³⁷ היא סבורה שבין שיש משמעות מטאפיסית לחיים ובין שאין, רובנו – גם אכילס גדול ובוודאי שימפנזה קטן – מחפשים אותה.³⁸ "פעולת החיפוש עצמה", אמרה, "היא המציאות, ומיניה וביה זו מציאות בה למשמעות יש משמעות. ק' ויתר. הוא ויתר לא רק על המשמעות אלא גם על המציאות. הוא מכפיף את המציאות לרעיון של העדר משמעות. זו אידיאולוגיה, והאידיאולוגיה הזו בולעת את המציאות. היא מייצרת לו את מה שנרמה בעיניו כאזור נוחות. אבל זהו איזור צחיח. חלל טיפש. חלל ריק גם ממחשבה וגם מרגש".³⁹ גרוע מכך, זה מתחם של אשליה מצמיתה, שהרי הוא אינו מאפשר לו אפילו את המעט שחשב שהשיג בו, את התנועה. הוא הרים ידיים.⁴⁰ היא הרהרה רגע, והוסיפה באנחה קלה, "ק' איננו טיפש, כפי שוודאי נוכחתם לדעת, אבל הוא אידיוט. לא האידיוט, לא הנסיך מישקין,⁴¹ אבל אידיוט בכל זאת, אידיוט במובן שנתן למונח רוסי אחר, 'אידיוט שימושי'⁴²."

"כמו כל אידיוט שימושי", הבהירה לנו, "גם ק' לא רק שאיננו כותב את סיפור חייו, כמו שנדמה לו שעה שהוא מספרו, הוא גם איננו מבין את הסיפור שהועיד לו מי שכן מחבר אותו. גיבוריו של קפקא אינם לוליני הקרקס הנודד הידוע בכינויו 'לחם ושעשועים'. ב"דין וחשבון לאקדמיה" קפקא לא חיבר את סיפורו של ק', למרות שק' אוהב להתהדר בגנטיקה התרבותית הזו. את סיפורי שלי הוא חיבר. הרי הקוף של קפקא, נמצא כבר תמיד בתהליך של 'היעשות אדם'. בתהליך הזה הוא שוב איננו קוף אבל גם אדם איננו; הקוף של קפקא הוא 'טרנסי', הוא התנועה בין הקוף לבין האדם, והתנועה הזו אינה אלא הערעור המתמיד על הקטגוריות, על ההירארכיה. המוצא שהקוף של קפקא מוצא מחייב אותו להישאר תמיד בתנועה הזו, התנועה שבין לבין, כעניין אסטרטגי, ולעשות שימוש משתנה בשפה, באמצעי הביטוי המקודדים, בהתאם לנסיבות, כעניין טקטי. הקוף של קפקא הוא יצירתי באופן שק' לעולם לא ידע, חוץ מאשר ברגעים מסוימים בלילות בהם אני מדגדגת בעקבו של השימפנזה הקטן הזה. לכן הוא לא יכול לסבול לראות אותי ביום. אני פורעת לו את הסדר ובה בעת משקפת לו את ההזדמנות שהוא החמיץ כשהוא 'נתפס בכלכלתו', התמסר לבעל הכוח והסמיך אותו לכתוב את סיפור חייו. ק' רוצה לכבוש כוח. הוא רוצה הכרעה; אני מבקשת לחמוק מהכוח תוך התנגדות לו".⁴³

את תפיסת העולם המשפטית של ק', ש' מבטלת בהינף יד: "המשפט אובייקטיבי? ניטראלי? ניטראלי לטובת מי? מי שאומר שהמשפט אינו פוליטי הוא גם מי שאומר שלכסף אין ריח.⁴⁴ במקרה הראשון מדובר, כמובן, במי שנמצא בעמדת כוח פוליטית/משפטית או שואף להסתפח אליה, ובמקרה השני, בבעל הון השואף להסתיר את מקורות עושרו, וסיבותיו ודאי עמו. אני מניחה שעל החיבור הון/שלטון למותר להרחיב בהקשר השיחה הזו.⁴⁵ גם לא על עמדת לשכת עורכי הדין על שלל מוסדותיה האתיים והמשמעותיים בהקשר פעילותו של עו"ד ברק כהן בתנועת 'כאים לבנקאים'".

ברי שש' תופסת את המשפט באופן שונה מאד מק' אשר לדידה, כאמור, פשוט טעה בסיפור שהוא מייחס לעצמו; הוא אינו גיבורו של ה"דין וחשבון לאקדמיה", אלא של "לפני החוק".⁴⁶ ק' רוצה להאמין, וכדרכם של מטיפים רוצה שכולם יאמינו, שהמשפט חי לו חיים קסומים ושרגליו אינן מדרשנות בביצה האנושית; שהמשפט מפציע בזירה כאותו יש מאין, אותו Deus ex machina על מנת לפתור בעיה שלכאורה אין לה פתרון אחר, "שלכאורה אין ממנה מוצא אחר", הטעימה בחיך, והסבירה שזהו פתרון רע בכימת התיאטרון, וזהו פתרון רע בכל במה שהיא, בין שמדובר בכמה הפוליטית ובין שמדובר בכמה הקשורה אליה בטבורה, נזילה כמותה ומתעתעת כמותה, הבמה המשפטית. זו תחבולה, ותחבולה שפגיעתה רעה משום היא נוטלת כוח ובאותה נשימה מסירה אחריות מנמעניו של המשפט שהם הם הבעלים שלו; זו התחבולה שהפתי הנופל ברשתה מכלה את ימיו בשער החוק. הוא פתי משום שהוא ירא את שומר הסף ואינו מבין כי המפתח מצוי בידיו שלו. היא, לעומתם, יודעת היטב שכל שער למשפט הוא שער לכל יצרניו של המשפט, כלומר לכל מי שהתודעה המשפטית שלו – תודעה, שבדיוק כמו המשפט עצמו, בנויה על אדני מחשבה, שיח, דמיון ופרקטיקה – מתקיימת מעצם היותם שותפים בהליך התמידי, הבלתי פוסק של הבניית המשפט.⁴⁷ ק' חושב שהוא מגן על המשפט, וכך על עצמו. ומה שהוא מחמיץ זה שיש להגן על הכוח של שחקני המשפט – וכולנו שותפים במחזה הזה, לא רק המשפטנים – הכוח לשחק בו כדי לקדם את כל מגוון האינטרסים והערכים שלנו. ואל תטעו. המשחק הזה הוא רציני. צריך להבין שכל מונח משפטי, קל וחומר כל כלל או דוקטרינה, הוא מושא לחקירה, ולא נקודת המוצא המובנת מאליה של הדין ממנה נותר רק להסיק מסקנות. כדי להבין זאת, צריך לבחון בציציות את הבנייתו, את השימוש שנעשה בו בעבר, כלומר את אופן ההפעלה שלו והאפקט שלה. צריך גם לבחון את יחסי הגומלין שהוא מקיים עם מונחים או כללים קיימים אחרים, וכמובן צריך להמציא כללים חדשים.⁴⁸

למותר לציין ששאלנו אותה האם התודעה המשפטית שהיא הציגה בפנינו אינה מסוכנת משום שיש בה, למצער, מימד אנרכי, וממילא היא עלולה לייצר אלימות, את האלימות שאותה מבקש המשפט למגר. ניכר היה בה שהתנגדות זו לא הייתה חדשה לה. "גם אתם עלולים לכלות את ימיכם בשער החוק", השיבה בחיוך סלחני. "נקודת המוצא שלכם היא שהאלימות צהובה למשפט, ולו הייתם מעמידים את תוכנות היסוד שלכם לגבי המשפט לחקירה, הייתם מבינים שהאלימות אינה חלופה למשפט או חריגה ממנו, היא חלק ממנו. לפעמים המשפט הוא תעלת הביוב של הצדק. לפעמים זו האלימות. וגם ההפך הוא נכון, כלומר, לפעמים גם המשפט וגם האלימות הם תעלת הלידה של הצדק.⁴⁹ ואם זה נשמע לכם פואטי מדי, חשבו רגע, האם צדדים אינם מסתמכים כעניין שבשגרה על המשפט גם כדי לעצב את פעולותיהם האלימות וגם כדי להצדיק אותן? חשבו, למשל, על המונח שנעשה שגור במקומותינו, ולא רק בהם, בשנים האחרונות. אני מתכוונת ל'לוחמת משפט' – שבמקור האנגלי היא מין מילה ירושלמית, כלומר מילה שחוכרה לה יחדיו, 'lawfare' – איזה סוג של יחס בין משפט לבין אלימות טמון במונח הזה? והאמת, מספיק לחשוב על משמעות הביטוי 'לקח את החוק לידים' כדי להבין זאת, כי מה שהוא אומר זה, ראשית שיש משוואה בין חוק לבין אלימות, ושנית שהבעיה אינה האלימות, אינה תוכן החוק; הבעיה היא הסמכות, הבעלות על הכוח."⁵⁰

בשלב זה של השיחה, ועל מנת לנווט את הדיון לנשוא הדו"ח שהתבקשנו להגיש, תהינו בקול כיצד חניכי אותה אקדמיה משפטית, היא וק', אוחזים בתפיסות כה קוטביות. היא השיבה שעצם התהייה מעידה על סדרה של קדם־הנחות שיש לתהות לגביהן, וכי תתייחס בקצרה לשלוש מתוכן שהן גם מרכזיות בעיניה וגם קשורות אהרדי. האחת נוגעת לסטודנטיות/ים; השנייה לכוח ההשפעה של המרצות/ים, והשלישית לתהליך הלימוד עצמו.

"באשר לסטודנטיות, אתם מניחים כמובן מאליו", אמרה, "שמדובר בלוח חלק והומוגני יחסית. ככל 'מובן מאליו' אחר, אין הוא מעיד אלא על נקודת העיוורון של הטוען להבנה; נקודת עיוורון דומה לזו שאלת הצדק כה מתנאה בה שעה שענינה מכוסות", הוסיפה כבדרך אגב. לדבריה, "המכנה המשותף היחיד בין הסטודנטים והסטודנטיות הוא שכולן לומדות דיסציפלינה מסוימת, במקרה שלנו משפטים, ועמדו בתנאי הקבלה של המוסד במסגרתן הן לומדות אותה. מכנה משותף זה כשלעצמו מגלה טפח ומכסה טפחיים: מה היו הטעמים בגינם כל אחת ואחד הונע ללמוד משפטים? מה הציפיות שלהם מן הלימוד ומן המקצוע? האם, ואם כן מדוע, השתנו במהלך הלימודים? מה היא הצידה החברתית, התרבותית, האישיותית והחוויתית שכל אחת ואחד הגיע עמה לסעודה המשותפת? הצידה הזו היא ידע חיוני ללימוד. היא מתייחסת לזהותה של הלומדת, זהות מגוונת, פרגמנטרית, ותלוית קונטקסט, וזהות שתקבע, בין היתר, מה יוטמע, מה ידגדג בעקב ומה לא ייוודע כי בא אל קרבה, ואפשר אכן שלא כלל. ידע זה עלום מסגל ההוראה שעה שהוא פוגש בסטודנטים, וביחס לרובם יישאר כזה גם עם סיום לימודי התואר הראשון שלהם. בה בעת, ידע זה הוא קריטי גם להערכת מידת ההשפעה של המרצה על הלומדים והלומדות, גם לתהליך הלימוד עצמו וגם להערכה שלו. כל עוד ידע זה אינו זוכה בהכרה, הלומדת אינה נתפסת כשותפה ביצירת הידע וגם אינה מזוונת לקחת עליו אחריות, חוץ מאשר אחריות על הציון שלה, כמובן. במצב הזה, מצב שבו זהותה המשמעותית של הלומדת היא בבחינת 'חור שחור', כל שניתן להניח במידה מסוימת של סבירות, הוא ראשית שסטודנטית שיצאה במהלך הלימודים מאזור הנוחות שלה אכן חוותה חוויה משמעותית, ושנית, שמרבית הסטודנטים, שממילא, כידוע, אינם נוכחים במרבית השיעורים – נוכחות שאכן ברגיל אינה מעלה ואינה מורידה בהתחשב באפיונה הפסיכי – לא חוו אותה.⁵¹ רובם, וק' בכללם, בה במידה שהם חושבים על לימודיהם כדיעבד, מספרים עליהם סיפור שעולה בקנה אחד עם חווית הפרקטיקה המקצועית שלהם. מזווית הראייה שלהם, לימודים

אקדמיים והכשרה מקצועית חד הם.⁵² ברור שמזווית פדגוגית, חניכה כזו היא כלי לשימור הסדר הקיים, על כל אי השוויון שהוא ממהותו, וקנדי, כמוכן, לא היה הראשון או היחיד שעמד על כך, אמרה והצביעה על ספרו של פריירה שהיה פתוח על שולחנה.⁵³ היא הציצה בשעונה, וסיכמה: "יש גם אחרים, כמוני, למשל, שלדידם מדובר בחוויה מתמשכת, שהלימודים לתואר הם בבחינת אחד מנמלי העגינה שלהם בדרכם לאיתקה, והם שואלים כי תארך דרכם מאד, שיעגנו בנמלים רבים.⁵⁴ ויש כנראה ואריאנטים נוספים. אנחנו לא באמת יודעים", סיכמה.

בנקודה זו התפתינו לשאול אותה באיזה עוד ערי חוף תרצה לעגון, לו ניתנה לה האפשרות לנווט את ספינת הלומדים שלה. ש' צחקה ואמרה שאנחנו חסרי תקנה אם טרם הבנו שהיא אינה נמנית על הממתינות לאפשרויות אלא על אלה שמייצרות אותן, אבל שחרף המוגבלות שלנו והשעה המתאחרת, ההזמנה לשוט על כנפי הדמיון הפדגוגי אינה מסוג ההזמנות שהיא יכולה לסרב להן. "אתם ודאי כבר מבינים", אמרה, "שהתפיסה הפדגוגית שתייע את הספינה הזו תהא הכלאה בין הגותו של פריירה לבין הביקורת של קנדי על החינוך המשפטי, תוך התאמתה לתנאי הארץ ותושביה.⁵⁵ הביקורת הזו, לא רק שנותרה ברובה רלוונטית – אם כי לא ביחס לחינוך המשפטי הקליני שכבר מזמן אינו אוטורי⁵⁶ – אלא שלנוכח התעצמות המנגנונים הקפיטליסטים בתוך המדינות, הגלובליזציה שלהם, ואי השוויון המתעצם שתהליכים אלה מנביעים,⁵⁷ היא אף יותר רלוונטית היום ממה שהייתה בשעתו. אבל אין בה די. יש צורך להפנים חלק מהביקורות שהיו עליה במהלך השנים. במיוחד חשוב להתמודד עם הטענה שהתיאוריה הביקורתית אינה יכולה לייצר שינוי בפרקטיקה המשפטית. טענה זו נסמכת על שלושה אדנים מרכזיים: הראשון, שהטיעון המשפטי אכן בנוי על עקירת הטקסט עליו הוא נסמך מהקונטקסט שלו. בהקשר הזה, עיר נמל אחת שבה ארצה לעגון נמצאת באתר מנטאלי שאכנה אותו 'אגן ים הסילבוסים'. האדן השני הוא שהביקורת כשלעצמה היא מהלך תיאורטי שנוכחותו מוגבלת לפעילות האקדמית של הוראה ומחקר שהם אכן הכלים היחידים שקנדי מציע;⁵⁸ והשלישי, שהמהלך הביקורתי רצוף סתירות פנימיות – שעל חלקן ק' ודאי הצביע בפניכם בשמחה⁵⁹ – ואלה בתורן עלולות ליצור שיתוק, תחושה של אין מוצא, של העדר תנועה.⁶⁰ המשוט של פריירה יניע את הספינה התקועה הזו, ישחרר אותה משני האדנים הללו, ויביאה לעיר נמל שנמצאת מעבר למיצר המכונה 'עמודי הרקולס'. ממנה ניתן יהיה לנסות לאתר את אטלנטיס.⁶¹ היא עצרה משטף דיבורה, התבוננה בנו רגע, וצחקה: "אני רואה בעיניכם שגם אתם, כמו ק', סוברים שהואיל והאילוף שלי לא הושלם, דעתי משובשת. תנוח דעתכם. בזמן הקצר שאוכל עוד להקדיש לפגישה הזו, אנסה לתאר לכם את הנמלים שלא ראיתם מעולם".

"בנמל המצוי ב'אגן ים הסילבוסים' יעגנו חניכי המשפט במשך שתי שנות הלימוד הראשונות שלהם. הם ילמדו בו את ענפי המשפט המרכזיים. אך בעוד שהלימוד המקובל כיום מבקש ללמד אותם את עיקריו של כל ענף דרך שורה ארוכה של פסקי־דין, הלימוד בנמל זה יתמקד ב"קייס" אחד. ברור לכם שאיני מנסה לצמצם את עולם הידע שלהם. להיפך. אתן לכם דוגמא מענף שמוכר לי, אם כי יש להודות שקרנו במקומותינו הולכת ומתמעטת, ענף המשפט הבינלאומי.⁶² נניח שהקייס שנבחר לעמוד במוקד הלימוד בשנה מסוימת הוא פסק הדין שעסק בסוגיית חוקיות הסיכולים הממוקדים / החיסולים / ההוצאות להורג בלא משפט.⁶³ לא רק שניתן ללמוד באמצעותו את יסודות הדוקטרינה החולשים על כל סוגיה בענף משפטי זה (ובכללם מקורות המשפט הבינלאומי, כללי הפרשנות שלהם, היחס בין המשפט הבינלאומי לבין המשפט המקומי בכלל, ותחולתו של המשפט המקומי, המנהלי והחוקתי בשטחים כבושים בפרט), ולא רק שניתן ללמוד ממנו את עקרונות היסוד של תחומים מרכזיים שלו (כללי עצם השימוש בכוח, הדינים ההומניטאריים ובכללם דיני הכיבוש, דיני זכויות האדם והדין הבינלאומי הפלילי) וקשרי הגומלין ביניהם, אלא שהוא גם פתח לדיון

הגדון: דין וחשבון לאקדמיה על נבוכותיו של החניך ק' | ארנה בן־נפתלי ועמוס לאור

בנושאים נוספים, חלקם משפטיים במובן הצר, כגון שפיטות ומידתיות; חלקם משפטיים מכווני פרקטיקה, ובכללם אסטרטגיה וטקטיקה של ליטיגציה; וחלקם משפטיים במובן המשיק לתחומי ידע נוספים, כגון ההתפתחות ההיסטורית של הנושא, התפתחות המשפט דרך הפרותיו, טכנולוגיות ומשפט, גלובליזציה של ידע משפטי, תפקידו של הנרטיב בטקסט המשפטי, היחס בין כלל לבין חריג, תפיסת הזמן במשפט, תפקיד המשפטן בשדות הקטל והתפקיד שממלא המשפט בכבודו ובעצמו, ובכלל זאת שאלת היחס בין ריבוי הדינים החלים למיעוט הצדק. כל אחד מהנושאים הללו, ואחרים שוודאי לא הזכרתי, מפנה, כמובן, הן למקורות ראשוניים ובכללם פסיקה נוספת – מקומית ובינלאומית – והן לשפע של מקורות משניים.⁶⁴ לימוד זה הוא לימוד עומק של סוגיה ושל תחום, של טקסט בקונטקסט שבו הוא נוצר ומתפתח. הוא מכיל נקודות מבט פנימיות למשפט – ובכללם את שאלת הסיווג בין תחומי משפט שונים הואיל והוא מסיג את גבול המשפט המנהלי, החוקתי, הצבאי והפילי – והוא גם מכיל נקודות מבט חיצוניות לו – דיסציפלינות אחרות. באופן הזה הוא מייצר את תנאי האפשרות הן לידע והן להבנה. אם האפשרות הזו אכן התממשה יתברר, בין היתר, בעבודות הגמר שתוגשנה בסוף הקורס, עבודות שתיסבנה סביב 'קייס' אחר. ודוק, עבודות, לא כחינות". היא שתקה לרגע, נשמה עמוקות ואז הוסיפה: "יש הרבה טקסטים משפטיים כאלה, אולי בכל תחום. לכן, כל שנה הטקסט המרכזי עליו תיסוב הלמידה ושסביבו ייבנה הסילבוס – כמו גם הטקסט נשוא עבודת הגמר, ישננו. שינוי זה הוא מבורך גם במובן זה שהוא יחלץ הן את המרצה והן את הלומדות והלומדים למצער מאחד מאזורי הנוחות שלהם, האזור העצל".

הזכרנו לה שעלינו עוד לעגון בנמל נוסף. "אה, נכון", אמרה, "הסכמים יש לקיים, ואני אפילו מעריכה את דבקותכם במשימה למרות ששמת לב שעצם הגיית שמו של הנמל מוציאה אתכם מאזור הנוחות שלכם. לא נורא, תמיד תוכלו לצטט את אפלטון ומיד להרגיש יותר נוח ובטוח".⁶⁵ "הנמל שמעבר לעמודי הרקולס הומה ושוקק חיים. ספינות ממגוון תחומי ידע עוגנות בו למשך שנה אקדמית אחת לפחות. זה הוא מקום המפגש של קהילות הלומדות זו מזו. קהילות אלה תעסוקנה במהלך השנה בניסיון למצוא מוצא, כלומר להתוות אסטרטגיה ולגזור ממנה טקטיקות פעולה הנדרשות על מנת להגיע לפתרון הטוב ביותר של בעיה חברתית מרכזית. סוגיה מעין זו, מטבעה אינה ניתנת לפתרון במסגרת דיסציפלינה אחת, בין אם מדובר בהדרת נשים ובין אם מדובר בשינוי אקלים. ברי שבעיצוב פתרון מיטבי יש חשיבות קריטית לשיח משותף הן של בעלות ובעלי עניין בסוגיה (stake-holders) והן ביניהם לבין בעלות ובעלי מגוון סוגי הידע שיידרשו לפתרונה. מזווית ראייה של חניכה משפטית, חשוב להדגיש גם שלא ניתן להסתפק בתפיסה רב תחומית במסגרת המשפט "מארח" תחומים אחרים כנהוג באסכולות משפט וכלכלה, משפט וספרות, משפט ופסיכולוגיה וכן הלאה.⁶⁶ הטעם לכך הוא שעצם הגדרת יחסי 'הכנסת האורחים' קובעת את יחסי הכוח:⁶⁷ היא מקנה עדיפות למערכת המשפט, ובכללה לפקולטות למשפטים, לשופטים ולעורכי דין, כפוסקים האחרונים בשאלות של אסטרטגיה.⁶⁸ מצב זה עלול להיות בעייתי משום שבעוד שיש אכן אסטרטגיה משפטית, היא עצמה אינה אלא טקטיקה, במובן זה שהיא נקבעת רק שעה שהאסטרטגיה הכוללת לפתרון מוצאת שבמישור הטקטי נכון יהא לעשות שימוש גם בכלים משפטיים. האבחנה הזו מאד חשובה במישור הפרקטי, גם בגלל שהעדיפות המוקנית למשפט עלולה למנוע חשיבה על חלופות חוץ־משפטיות שעשויות לפתור את הבעיה,⁶⁹ וגם משום שיש פעמים שבהן מסקנת הדיון המשותף תהיה שבנקודת זמן מסוימת רב נזקו של השימוש בכלי המשפטי מתועלתו.⁷⁰ בעולם, אגב, כבר החלו להשתמש במודל מעין זה, אם כי בהקשר אקדמי הוא קיים רק במחקר ולא מתקיים באופן משמעותי בהוראה ובהכשרה.⁷¹

למרות שהשתדלנו לשמור על ארשת פנים חתומה, שהרי אנו רק מדווחים,⁷² היא כנראה הבחינה באי הנוחות שחשנו, הציצה שוב בשעון, ואמרה: "אולי אתן לכם דוגמא או שתיים. ודאי תסכימו אתי שיש היום בעיה בארץ חמדת־אבות עם אלימות משטרה בהקשר של פעולות מחאה והפגנה. בעיקר כאשר מדובר בהפגנות המובלות על ידי קבוצות מיעוט או מחאות המקדמות מטרות לא פופולאריות.⁷³ זו באה לידי ביטוי, למשל, בשכיחות בשימוש בכוח בנשקים קטלנים,⁷⁴ בהגבלות שרירותיות על חופש המחאה,⁷⁵ במעצר מפגינים, חקירתם והעמדתם לדין פלילי;⁷⁶ בתיוג אתני, כלומר ב'פרופיילינג';⁷⁷ בהיעדר שימוש בתגי זיהוי ככלי להתחמקות שוטרים מאחריות⁷⁸ ובהרחקה והכאה של עיתונאים.⁷⁹ טקטיקה משפטית קלאסית מול תופעה זו היא הגשת עתירות כנגד החלטות המשטרה או התכתבויות משפטיות חוזרות ונשנות אל מול הפרת זכויות. על אף הצלחות משפטיות אשר מתרחשות מדי פעם, תופעות אלה ממשיכות להיות שכיחות, בעוד רשויות המדינה ממעטות לחקור מיזמתן שוטרים שסרחו, קל וחומר להעמידם לדין.⁸⁰ האמת שהיא גם נמנעת מאיסוף נתונים בנושא או למצער מפרסומם.⁸¹ מה עושים? אז הנה: בהקשר הזה יש ניסיון חדש במסגרת פרויקט "דוקוריטיס"⁸² של האגודה לזכויות האזרח. והניסיון מעניין בדיוק משום שהוא חותר להרחבת סל הכלים בהגנה על חופש ההפגנה והמחאה ולפריצת מסגרת המחשבה של הכלים המשפטיים. הפרויקט מצייד מפגינים בזכותונים בארבע שפות, הזמינים גם באפליקציות בטלפון הנייד ובהם מידע מהיר ושימושי ובכללו כתובות אליהן מפגינים יכולים לפנות; מקיים סדנאות צילום לתיעוד הפגנות ואירועי מחאה בהנחיית צלמים מקצועיים מארגון "אקטיבסטיזם"; וכן, מציע גם סדנאות בהנחיית עורכות דין הפתוחות לקהל הרחב על זכויות בזמן הפגנה וזכויות בעת מעצר. בנוסף במסגרת הפרויקט מנוהל "קו חם" המאפשר למפגינים לקבל מידע לגבי זכויותיהם, מענה ופתרונות במקרים של הפרת זכויות, אפילו בזמן אמת, ליווי בעת הגשת בקשת הרישיון להפגנה, וסיוע בהתגברות על מכשולים שמערימות רשויות על אישור הפגנה. בנוסף לכך, מתרחשת בפרויקט עבודת איסוף מידע על אלימות שוטרים. מידע זה משמש קמפינים ציבוריים ומספק ראיות לטובת הפעילות המשפטית. אז הנה לכם דוגמא לשימוש באמצעי תיעוד והדרכה לטובת השגת תוצאות שהכלי המשפטי לרוב מוגבל בקידומן ובכללן הרתעת שוטר מנקיטת אלימות בזמן אמת, והשגת מעורבות ציבורית רחבה ביחס למקרי אלימות שכבר התרחשו. זוהי גם דוגמא לשימוש בבעלות ובבעלי ידע מגוון – אנשי צילום, אקטיביסטיות, נשות הדרכה, אנשי ניו מדיה, ועורכות דין – אשר משתפים פעולה בפתרון רב מימדי. ציוד המפגינים בידע משפטי בסדנאות, גם הוא מעניין בהקשרנו, כי הוא מלמד על שימוש במשפט באופן טקטי: הידע המשפטי נמסר למפגינים שלרוב אינם משפטנים, אך מתוך הנחה שביכולתם להיות שותפים בפרשנות החוק במשא ומתן מול כוחות השיטור בזמן אמת. בידע המשפטי נעשה שימוש גם מתוך הנחה פסיכולוגית, לפיה ידע זה עשוי להעצים פעילים ולחזק את בטחונם בהתמודדות מול אלימות כוחות הביטחון. במעגן מעבר לעמודי הרקולס, ניתן יהיה ללמוד אותו, להעריך אותו, לשפר אותו או להגיע למסקנה שיש לנטוש אותו ולחשוב על חלופה. קאפיש?", שאלה. ענינו שכן, אבל שנשמח לדוגמא נוספת, אולי מתחום אחר, פחות רגיש. "אה, פחות פוליטית?", גיחכה, "או.קי. אולי מזווית הראייה שלכם בעיית ניצול עובדי הקבלן תיתפס כפחות פוליטית, קצת כמו שניסו לשווק את 'מחאת האוהלים'. אז בהקשר הזה יש חוקי מגן במדינת ישראל. דא עקא שהמאבק המשפטי הקלאסי והחשוב כשלעצמו על אכיפת חוקי המגן בקרב אוכלוסיית עובדי הקבלן הוא מאבק סיוזיפי, אשר סובל מבעיות מבניות רבות: יכולתם של עובדים, השייכים לאוכלוסיות המוחלשות ביותר בחברה ועובדים בשכר נמוך⁸³ להתאגר, לתבוע ולנקוט בהליכים משפטיים קטנה מלכתחילה, בשל היעדר נגישות מצידם למערכת המשפט⁸⁴ ובשל פערי הכוחות המבניים בינם לבין המעבידים. ניסיונות של המחוקק להגברת האכיפה⁸⁵ אינם מגובים תמיד

הנדון: דין וחשבון לאקדמיה על נבוכותיו של החניך ק' | ארנה בן־נפתלי ועמוס לאור

בהקצאת המשאבים הדרושים לפיקוח על מאות חברות הקבלן השונות המנסות לחסוך בעלויות על חשבון העובדים.⁸⁶ ההכרה במגבלות האלה הביאה להקמתו של "קואופרטיב הניקיון"⁸⁷ במסגרתו התאגדו עובדות ניקיון על מנת להקים חברת קבלן בשליטתן. את עלות ההקמה הראשונית (מנהלת, משרד, טלפונים, הסעות) מימנו דרך פרויקט גיוס המונים אינטרנטי ("הדסטארט"). מימון ההמונים אפשר גם להקים תכניות הכשרה לנשים החברות בקואופרטיב כדי לספק להן כלים ניהוליים, שיווקיים ופיננסיים, כך שיוכלו לנהל את הקואופרטיב בעצמן, ללא עזרה חיצונית.⁸⁸ כלל רווחי הקואופרטיב מחולקים לחברותיו. הן מקיימות מפגשים קבוצתיים המיועדים ללמידה משותפת ולקידומן של אלה מהן שרוצות להתקדם לתפקידי ניהול. דרך זו מסמנת פוטנציאל לשימוש בגיוס כספים בפלטפורמות אינטרנטיות, בהתארגנות חברתית והתארגנות משפטית (במקום תביעה) על מנת לאפשר לעובדות ביטחון תעסוקתי ושליטה גדולה יותר על תנאי העסקתן. גם פעילות זו, כמוכן, מערבת סוגי ידע שונים שעשויים להשלים זה את זה. גם אותה ניתן ללמוד, להעריך ולהתאים לנסיבות משתנות.⁸⁹

ש' הסתכלה בשעונה וקפצה מכיסאה כנשוכת נחש. "עלי לרוץ", התנצלה. "אני מאחרת לפגישה עם שימפנזה חביבה שאנחנו נהנות לדגדג זו בעקבה של זו, אלא שהיא אינה אוהבת להמתין ותסכולה נוטה להפוך אותה מקוף קטן לשרץ גדול. אולי רק משפט לסיכום. ברור לכם, אני מקווה, שלימוד כזה גם מעלה את השאלות התורת־משפטיות החשובות ביותר, גם את שאלת הציות, וגם את השאלה מהו משפט, האם הוא רק אוסף של כללי חקיקה ופסיקה, או שהוא חובק גם את שלל הנורמות שכולנו יוצרות, מרגע שיש שפה ותרבות, כשאנו מבקשות להסדיר את חיינו." אמרה ורצה לדרכה.

דאגתו של אבי המשפחה⁸⁹

בשולי הדו"ח אנו מבקשים להציע נקודה למחשבה, הבנויה משני נדבכים: הנדבך האחד הוא שלעניות דעתנו סיכויי תוכניותיה של ש' לגבי הליך החניכה המשפטי להתגשם בעתיד הנראה לעין הם מזעריים. יש לכך מסתמא טעמים רבים, אך די אם נסתפק בכך שהן מיועדות להוציא חניכים ומחנכים מאזור הנוחות שלהם. הואיל ואיזור הנוחות מקודד בד.ג.א. התרבותי שלהם, ומסיבות טובות מאד, רובם לא ימהרו להצטרף אליה למסע זה. אם תפליג בכל זאת בספינת השוטים שלה, תהא לכך השפעה קטנה על עולם המשפט, ובכללו על החינוך המשפטי. בה בעת, תהא להפלגה שלה השפעה מיטיבה על ק'. הוא אולי יפסיד את הדגדוג בעקבו, אך ירוויח בת זוג מאולפת למשעי, שמזיו פניה יוכל ליהנות גם באורו המחטא של היום. זה הוא הקו המנחה אותו ורבים אחרים הן בהליך החניכה והן לאחריו, במהלך הפרקטיקה ובתהליכי החיברות המקצועית. הנדבך השני הוא שקידוד זה עולה בקנה אחד עם הצעת הקוד האתי שהזמנתם, ובמובן זה ניתן אולי לחשוב שהוא מיייתר אותו, למצער ביחס לפקולטות למשפטים. לא נוסף על כך הן משום שעדיף להשאיר את תחום האתיקה, כמו כל תחום, למומחים בו ואיננו רוצים להסיג את גבולם, והן משום שהמחשבה חורגת מן המנדט שהפקדתם בידינו, וכמוכן שאין בידינו הסמכות להסיג את גבולו. אנחנו הרי איננו מבקשים אלא להפיץ ידע. אנחנו רק מדווחים, גם לכם רבותי הנכבדים ראשי האקדמיה. רק דיווחנו.⁹⁰

הערות

- 1 הכותרת מרפררת לרוברט מוסיל נבוכותיו של החניך טרלס (אברהם כרמל מתרגם, 1975) (סיפור חניכתם לפשיזם של נערים בפנימייה אוסטרית משנת 1906) ולאנטואן ביו נבוכותיו של החניך ויטגנשטיין (אילה בן פורת מתרגמת, 2005) (עובדת היכרותם מבית הספר של היטלר וויטגנשטיין כנקודת מוצא לדיון בשאלות של מיניות, זיכרון ואשמה).
- 2 "לכל איש יש שם שנתן לו אלוהים ונתנו לו אביו ואמו", כתבה המשוררת זלדה, ולרוב הדמויות הספרותיות יש שם שנתן להן מחברן. הכינוי ה"אזרח ק'" ניוון משלושה מקורות השראה: האחד הוא סרטו האלמותי של אורסון וולס "האזרח קיין", סרט העוסק, כפי שכתב בורחס, "בחקירת פנימיותו של אדם דרך העבודות הרבות שהוא עשה, המלים שהוא הגה והחיים הרבים שהוא הרס", כדרך לשחזור חייו, ראו: Jorge Luis Borges, *An Overwhelming Film*, in JORGE LUIS BORGES: SELECTED NON-FICTIONS, 258, 259 (Eliot Weinberger ed., 1999). המקור השני הוא קפקא: הרשימה הנוכחית מרפררת הן ליוזף ק', גיבורו של פרנץ קפקא המשפט (אברהם כרמל מתרגם, 1992) והן לקוף המגיש דין וחשבון לאקדמיה. וראו פרנץ קפקא "דין וחשבון לאקדמיה" רופא כפרי וכתבים אחרים שהתפרסו בימי חייו של הסופר 251 (אילנה המרמן מתרגמת, 2011) (להלן: "דין וחשבון לאקדמיה"). המקור השלישי הוא אישיות בשר ודם, דאנקן קנדי.
- 3 "דין וחשבון לאקדמיה", שם, בעמ' 251.
- 4 Duncan Kennedy, *Legal Education as Training for Hierarchy*, in THE POLITICS OF LAW 54 (David Kairys ed., 3rd ed. 1998) (להלן: קנדי). זה המקום לציין שההנחה עליה ביססנו את בקשתנו מצאה אישוש בהחלטתם של עורכי כתב העת "מעשי משפט" להקדיש סימפוזיון מכובד לעיון מחודש במאמר. אנו מוצאים לנכון גם לציין שאחת הגרסאות הראשונות של המאמר הופצה כמפלט מחתרתי כבר בשנת 1983, (ראו: DUNCAN KENNEDY, LEGAL EDUCATION AND THE REPRODUCTION OF HIERARCHY: (A POLEMIC AGAINST THE SYSTEM) 1983) הפצה שהיה בה מן ההתבשמות העצמית בניחוח ריקלי, בהתחשב בכך שהטקסט פורסם כמאמר שנה קודם לכן (ראו Duncan Kennedy, *Legal Education and the Reproduction of Hierarchy*, 32 J. LEGAL EDUC. 591 (1982)); הן בכך שלתכנון כבר ניתן ביטוי בשיח האקדמי דאז; והן באליטיות המאפיין את קהל היעד שלו. ראו Melissa E. Murray, *I'd Like to Thank the Academy: Eminem, Duncan Kennedy, and the Limits of Critique*, 55 J. LEGAL EDUC. 65 (2005) (להלן: Murray); Franklin G. Snyder, *Late Night Thoughts on Blogging While Reading*; (Snyder: להלן: Snyder) 11 NEXUS 111(2006).
- 5 מהלך זה היה אפשרי במסגרת דו"ח זה, משום שגם במקרים של קטרקט תודעתי, ק' הבהיר לנו: "הקופיות שלכם, רבותי, אם אכן יש מאחוריכם דבר כזה... בודאי אינה רחוקה מכם יותר מכפי שרחוקה הקופיות שלי ממני. אבל כל מי שמתהלך על פני האדמה הזאת, היא מדגדת לו בעקבו, בין שהוא שימפנזה קטן ובין שהוא אכילס גדול". "דין וחשבון לאקדמיה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 252.
- 6 חנה ארנדט אייכמן בירושלים – דו"ח על הבנאליות של הרוע (אריה אוריאל מתרגם, 2000).
- 7 "דין וחשבון לאקדמיה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 252.
- 8 למבט ביקורתי על כניסת הניאו-ליברליזם לאקדמיה, ראו למשל רשימה קצרה, שבהתחשב בשנת פרסומה, צפתה יפה את העתיד לבוא: David Harvey, *University, Inc., The University in Ruins*, By: *Bill Readings*, 282 ATLANTIC-BOSTON 112 (1998) Róisín Ryan-Flood & Rosalind Gill, *Breaking the Silence: The Hidden Injuries of Neo-Liberal Academia*, in SECRECY AND SILENCE IN THE RESEARCH PROCESS: FEMINIST REFLECTIONS 228 (Rosalind Gill ed., 2010).
- 9 שם. וראו Zanita E. Fenton, *The Paradox of Hierarchy - or Why We Always Choose the Tools of our Master's House*, 31 N.Y.U. REV. L. & SOC. 627 (2007).

- הגדון: דין וחשבון לאקדמיה על נבוכותיו של החניך ק' | ארנה בן־נפתלי ועמוס לאור
- 10 פרנץ קפקא "הגלגול" רופא כפרי וכתבים אחרים שהתפרסמו בימי חייו של הסופר 101 (אילנה המרמן מתרגמת, 2011) (הסיפור מספר על חייו של גרגור סמסא משעה שהתעורר בקר אחד וגילה שהפך לשרץ ענק).
- 11 כנגד עו"ד כהן הוגש כתב אישום פלילי בגין עבירות לכאורה שביצע בפעילותו במסגרת "באים לבנקאים". לעמדת האגודה לזכויות האזרח ראו בד"א 54/17 כהן נ' ועדת האתיקה המחוזית של לשכת עורכי הדין, מחוז תל אביב יפו, בקשה להצטרף להליך כידידת בית המשפט (6.7.2017) / www.acri.org.il/he/40643.
- 12 לתגובת הוועדה לבקשה ראו בד"א 54/17 כהן נ' ועדת האתיקה המחוזית של לשכת עורכי הדין, מחוז תל אביב יפו, תגובת המשיבה לבקשת האגודה לזכויות האזרח בישראל להצטרף לדין במעמד יריד בית המשפט (9.7.2017). בית הדין קיבל את עמדת הוועדה בהחלטה מיום 9.7.2017. הן התגובה והן ההחלטה זמינות באתר האגודה, www.acri.org.il/he/40643. בית המשפט המחוזי בירושלים קבע כי השעייתו לא תכנס לתוקפה עד שיוכרע ערעורו עליה, ראו עמל"ע 51446-0717 כהן נ' ועדת האתיקה במחוז ת"א (פורסם בנבו, 25.7.17).
- 13 לדין ביקורתי בתפיסה זו ראו למשל, איסי רוזן־צבי "פרוצדורות ומהות: חשיבה מחודשת על קטגוריות ישנות" משפט חברה תרבות – פרוצדורות 45 (טליה פישר ואיסי רוזן־צבי עורכים, 2014).
- 14 מנחם מאוטנר "ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי" עיוני משפט יז 503 (1993).
- 15 ק' שיחק כאן עם האמירה המיוחסת לישו בברית החדשה, הבשורה על פי מתי, כב, 21: "תנו לקיסר את אשר לקיסר ולא להם את אשר לא להם". אמירה זו היוותה בסיס לדין מתמשך בשאלת יחסי דת ומדינה.
- 16 מקור ההשראה של ק' עשוי להיות פרופ' אנקר. ראו אהרן אנקר "ההתדיינות בשם האינטרס הציבורי והאתיקה המקצועית של עורכי הדין" הפרקליט לד' 403 (1982). וראו שם בעמ' 412: "אחד מתפקידיו החשובים של החוק הוא לרסן תחומים, רחבים ככל האפשר מהשפעת הפוליטיקה... כאשר עורך הדין מזהה פוליטית עם העמדה אותה הוא מייצג, מקבל המשפט תדמית של המשך המאבק הפוליטי בהבדל הפורום בלבד. אין לחוק ולציבור אינטרס לעודד ולטפח ראייה מעוותת זו של בתי המשפט".
- 17 אסא כשר "קוד אתי של ההתנהלות הראויה בתחומי חפיפה בין פעילות אקדמית לפעילות פוליטית" (מכתב לשר החינוך, 7.5.2017) <https://goo.gl/ys3eQP> (להלן: הקוד האתי), ראו שם למשל: פרק א(4) "מוסד להשכלה גבוהה יתרחק מהזדהות עם פעילות פוליטית"; פרק ב(5): "יחידה אקדמית תוציא לאור פרסום אקדמי, לקידום המחקר והפרסום או להשכלת הסטודנטים והקהל הרחב, רק באופן שאינו בגדר פעילות פוליטית ואף אינו מתפרש באופן טבעי כפעילות פוליטית"; פרק ג(5): "חבר הסגל... ייזהר מן האפשרות שדבריו בכיתה יתפרשו ע"י סטודנטים באופן טבעי כפעילות פוליטית". אמירות דומות משובצות לאורך הקוד האתי כולו.
- 18 ראו דברי השופט חשין בע"א 10280/01 פלונית נ' היועץ המשפטי לממשלה פ"ד נט(5) 64, 126 (2005): "חיות הדעת של חבריי, המשנה לנשיא מצא והנשיא ברק מונחות לפניי וצהובות הן זו לזו".
- 19 קנדי, לעיל ה"ש 4, בעמ' 55.
- 20 וראו, למשל, תגובת ראש הממשלה לדו"ח מבקר המדינה: "כשאנחנו מדברים על יוקר המחיה, אני לא שוכח את החיים עצמם". מורן אזולאי רועי ינובסקי ואלכסנדרה לוקש "נתניהו לאחר דו"ח הדירור: האתגר הגדול ביותר – איראן" YNET 26.2.2015 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4630763,00.html.
- 21 קהלת א 9.
- 22 ראש הממשלה נתניהו צוטט כאומר על חקירותיו: "מה שאני כן יכול לומר לכם היום, כשאני יודע במה מדובר, ואני אומר לכם את זה בביטחון מלא: לא יהיה כלום כי אין כלום". וראו ברק רביד "נתניהו על חקירותיו: אני יודע במה מדובר, לא יהיה כלום" הארץ 8.1.2017 www.haaretz.co.il/news/politi/1.3222148.

- 23 ק' מאותת לנו כי הוא מכיר את אבחנתו של מרקס בין "מעמד כשלעצמו" (*Klas an sich*) ל"מעמד למען עצמו" (*Klas für sich*). ראו קרל מרקס דלות הפילוסופיה: תשובה לפילוסופית הדלות של פ' פרוידן (ח. אברבאיה מתרגם 1955).
- 24 הסיסמה "מפסיקים להתנצל" ליוותה את קמפיין הבחירות של מפלגת הבית היהודי ושל העומד בראשה נפתלי בנט בבחירות לכנסת ה-20. וראו לדוגמה את תשדיר הבחירות "מפסיקים להתנצל" YouTube www.youtube.com/watch?v=PBN0nqQX5xo 16.12.2014
- 25 קנדי, לעיל ה"ש 4, בעמ' 57. על שיטת ה"קייס" שפיתח פרופ' Langdell המלמדת את הסטודנט "לחשוב כעורך דין" ראו: ROBERT STEVENS, LAW SCHOOL: LEGAL EDUCATION IN AMERICA FROM THE 1850's TO THE 1980's 15-64 (1983).
- 26 Snyder, לעיל ה"ש 4, בעמ' 114-116.
- 27 קנדי, לעיל ה"ש 4, בעמ' 56-57.
- 28 Ronald Dworkin, *Rights as Trumps*, in THEORIES OF RIGHTS 153 (Jeremy Waldorn ed., 1984).
- 29 קנדי, לעיל ה"ש 4, בעמ' 62. Susan Marks, *Human Rights and Root Causes*, 74 MOD. L. REV 57.
- David Kennedy, *The International Human Rights Regime: Still Part of the Problem?*, (2011) in EXAMINING CRITICAL PERSPECTIVES ON HUMAN RIGHTS (Rob Dickinson, Elena Katselli, Colin SAMUEL MOYN, THE LAST UTOPIA: HUMAN RIGHTS IN; Murray & Ole W. Pederson eds., 2012) HISTORY (2010).
- 30 Nicola Lacey, '*Legal Education as Training for Hierarchy*' Revisited, 5 TRANS. LEG. THEO. 596 (2014).
- 31 "דין וחשבון לאקדמיה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 262.
- 32 שם.
- 33 ש' מדוכבת בדו"ח זה את תמהיל עמדותיהן של עמיתות הקתדרה לזכויות אדם ע"ש אמיל זולא בתוכנית "תקנה" לתואר שני במשפטים בשנת הלימודים התשע"ד. כמקובל בדוחות המוגשים לכבודכם, גם אנו מצאנו לנכון להיפגש עם מספר סטודנטים שהסכימו להיפגש עמנו. בהקשר זה, אחזנו בעקביו של פרופ' כשר, אשר לדבריו, טרם חיבור הקוד האתי "הביעו את רצונם לפגוש אותי פרופסור אחד ואחד-עשר סטודנטים. פגשתי את כולם לשיחות ענייניות וממצות. אחדים מן הסטודנטים הגישו לי מסמכים. אחדים מהם הציגו את עצמם כחברי תנועת 'אם תרצו'". הקוד האתי, לעיל ה"ש 17, בעמ' 1. עמיתות "תקנה" אינן חברות חסמב"ה: מטעמי שקיפות ניתן להכירן ב-7757 www.colman.ac.il/node/7757. אנו אסירי תודה להן על נכונותן לשתף אותנו במחשבותיהן ולהכניס אותנו בשער עולמן. האחריות לכל טעות או שיבוש בהצגת הדברים היא על כתפינו בלבד.
- 34 "ספינת השוטים" צויר ע"י הרונימוס בוש בין שנת 1480 ל-1490, והוא תלוי היום במוזיאון הלובר. ההשראה לציור הגיעה מפואמה סאטירית שנכתבה בשנת 1494, המספרת על ספינה עמוסה באלפי שוטים – המסווגים ל 112 סוגים – ומפליגה לארץ השוטים. לתרגום לאנגלית ראו, SEBASTIAN BRANT, THE SHIP OF FOOLS (2011).
- 35 ראו חוק העמותות (תיקון מס' 11) התשס"ח-2008; חוק חובת גילוי לגבי מי שנתמך על ידי ישות מדינית זרה, התשע"א-2011; הצעת חוק סוכני חוץ, התשע"ד-2014 פ/2658/19; הצעת חוק סוכן זר, התשע"ו-2016 פ/2618/20; הצעת חוק חובת גילוי לגבי מי שנתמך על ידי ישות מדינית זרה (תיקון) (הגברת השקיפות לגבי נתמכים שעיקר מימונם מתרומות של ישויות מדיניות זרות) התשע"ו-2016, ה"ח הממשלה 1005.
- 36 עמוס עוז באור התכלת העזה (1979).
- 37 נראה לנו כי ש' משתמשת ב"הסתר פנים" במשמעות כפולה: הן כאדם נטול יכולת להבין את אחריותו כלפי הזולת, ברוח הבנתו של לוינס, ראו עמנואל לוינס אתיקה והאינסופי: שיחות עם פיליפ נמו, (יעקב גולומב עורך, שמואל ראם ואפרי מאיר מתרגמים, 1995), והן כאדם נטול הארה, ברוח הבנתו

הנדון: דין וחשבון לאקדמיה על נבוכותיו של החניך ק' | ארנה בן־נפתלי ועמוס לאור

- של רוזנצוויג: "מאור פני אלוהים הוא לבדו האמת. אין הוא דמות המרחפת ערטילאית, אלא מאור פני אלוהים. ברם מי שאלוהים מאיר לו את פניו, אליו הוא גם נושא פנים. ועם שהוא נושא אלינו את פניו, יכולים אנו להכירו. ואין זו הכרה על דרך ההעברה בלבד. אלא מכירה היא את האמת כהווייתה, היינו כמות שהיא הווה באלוהים: כפניו וכחלקו. בכך שפנים אלה נישאים אלינו, שחלקו של אלוהים נופל בחלקנו, אין היא נעשית לאמת שלא־כהווייתה; שכן גם כאמת־כהווייתה וכעיקר־הווייתה לא הייתה אלא – חלק ופנים" ראו פרנץ רוזנצוויג **כוכב הגאולה** 432 (יהושע עמיר ומשה שווארץ מתרגמים, 1970).
- 38 על חיפוש משמעות על ידי תיאורטיקנים של המשפט בני זמננו, שאיפה לחידוש הקסם במשפט, ולעיגונו מחדש במשמעויות דתיות ומטאפיזיות, ראו Yishai Blank, *The Reenchantment of Law*, 96 CORNELL L. REV. 633 (2011).
- 39 מעניין שק' עצמו מציין "בלעה אותי האדמה. זה מה שקרה לי: פשוט נעלמתי. לא הייתה לי בררה, וזאת אם נדבק בהנחה שכופש לא היה אפשר לבחור". ראו "דין וחשבון לאקדמיה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 262.
- 40 נראה שש' מכירה את ק' היטב. הוא אכן מסביר ש"לא, לא חופש ביקשתי לי. רק מוצא... דרישות אחרות לא היו לי; אפילו לא יהיה גם המוצא אלא אשליה; הדרישה הייתה קטנה, האשליה, מן הסתם, לא תהיה גדולה ממנה. להתקדם, להתקדם! רק לא לעמוד בלי נוע בזרועות מורמות, לחון אל דופן של תיבה". שם, בעמ' 256.
- 41 הנסיך מישקין הוא גיבור הספר של פיודור מיכאלוביץ דוסטויבסקי **אידיוט** (נילי מירסקי מתרגמת, 1993).
- 42 המונח מיוחס לנין, ובמקור תאר את הבז שחש כלפי ליברלים מן המערב, שהביקורת שלהם את המשטר הדמוקרטי במדינותיהם בפועל משרתת את ברית המועצות. ראו Vladimir Bukovsky, *The Soviet Role in the Peace Movement: Moscow's 'Useful Idiots'*, in *THE APOCALYPTIC PREMISE: NUCLEAR ARMS DEBATED* 191 (Ernest W. Lefever & E. Stephen Hunt eds., 1982).
- 43 ש' עוקבת כאן אחר קריאתם של דלו וגואטרי בקפקא, ראו ז'יל דלו ופליקס גואטרי **קפקא – לקראת ספרות מינורית** (רפאל זגורי־אורלי ויורם רון מתרגמים, 2005).
- 44 מקור הביטוי הלטיני *pecunia non olet* – "לכסף אין ריח" – הוא בסיפור חביב הקשור לטיטוס: אמנם טיטוס, שבימי שלטונו חרב בית שני, נתפס במסורת היהודית כרשע מרושע, אלא שבעולם היה ידוע כ"חמדת המין האנושי ותענוגו" (*amor ac deliciae generis humani*). אחד המופעים של חמדה זו היה התנגדותו למס המשתנות הציבוריות שהטיל אביו, הקיסר ווספסיאנוס. משטח התנגדות זו בפני אביו, השיב לו הקיסר: "בני, לכסף אין ריח". ראו גדליה אלקושי **אוצר פתגמים וניבים לאטיניים** 44 ו־321 (מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת, 1982).
- 45 ש' הפנתה אותנו לעיון נוסף בספר **שלטון ההון** – החברה הישראלית בעידן הגלובלי (דני פילק ואורי רם עורכים, 2004).
- 46 "לפני החוק" **רופא כפרי וכתבים אחרים שהתפרסמו בימי חייו של הסופר** 222 (אילנה המרמן מתרגמת, 2011). גרסה של סיפור קצר זה תיכלל לימים בספר **המשפט**, לעיל ה"ש 2.
- 47 ראו, Patricia Ewick & Susan S. Silbey, *The Social Construction of Legality*, in *THE COMMON PLACE OF LAW: STORIES FROM EVERYDAY LIFE* 43-46 (להלן: Ewick & Silbey); ראו גם Robert M. Cover, *The Supreme Court 1982 term – Foreword: Nomos and Narrative*, 97 HARV. L. REV. (1983); 4 (1983); Robert M. Cover, *Violence and the Word*, 95 YALE L. J. 1601 (1986).
- 48 Ewick & Silbey, שם (בעמ' 48-49), מכנים תוכנה זו Critiquing with the law. למקור ההשראה נוסף של ש', ראו Jacques Derrida, *Before the Law*, in *JACQUES DERRIDA, ACTS OF LITERATURE* 181 (Derek Attridge ed., 1992).
- 49 ש' נסמכת כאן על חיבורו של ולטר בנימין "לביקורת הכוח" **לביקורת הכוח / תוקף החוק** (רנית דותן והילס קרס מתרגמות, 2006).

- 50 משמעות הביטוי היא שימוש במשפט בינ"ל כדי להגביל את האופן שבו מדינות משתמשות באלימות. הנחת המוצא של הכללים המסדירים את עצם השימוש בכוח (*ius ad bellum*) ושל הכללים המסדירים את אופן השימוש בכוח (*ius in bello*) או דין הומניטארי) נועדו בדיוק למטרה זו. המשתמשים בביטוי זה, למצער מאז שהחלה זו הידע בכינויה "המלחמה נגד הטרור", הם ברגיל משפטי מדינה ופוליטיקאים, כדי לבקר ארגוני זכויות אדם על כך שהם משתמשים במשפט הבינלאומי כאסטרטגיה להגבלת המדינה במלחמתה נגד הטרור. לדידם, שימוש כזה במשפט אינו מבטא דרישה כי המדינות תעמורנה בהתחייבויותיהן כאשר לשימוש בכוח ע"פ המשב"ל; דרישה זו עצמה כמוה כשימוש באלימות כנגד המדינה, וממילא נקיסת צד במלחמה נגד הטרור, את הצד של ארגוני הטרור; היא מבטאת טרור משפטי ומהווה כשלעצמה סיכון בטחוני בו יש להלחם. ראו Charles J. Dunlap Jr., *Law and Military Interventions: Preserving Humanitarian Values in 21st Conflicts* 4 (Carr Center for Human Rights Policy, Harvard University, 2001); אביחי מנדלבלית "לוחמת משפט: החזית המשפטית של צה"ל" **צבא ואסטרטגיה** 47, 4 (2012). לדין ביקורתי ראו Lisa Hajjar, *Lawfare and Armed Conflict: Comparing Israeli and US Targeted Killing Policies and Challenges Against Them* (2013) <https://goo.gl/Ue8ncb>; and Hedi Viterbo, *Lawfare* (forthcoming, 2017).
- 51 ראו למשל סטיבן וויזנר "הקליניקה המשפטית: חינוך משפטי בשם האינטרס הציבורי" **עיוני משפט** כה 369 (2001); יוסף ויילר ויניב פרידמן "על החינוך לשטחיות" **עיוני משפט** כה 421 (2001), וראו שם בעמ' 425 על נתוני הנוכחות הנמוכים בשיעורים (במוצע פחות מ-50% מהסטודנטים); צבי טריגר ומנחם מאוטנר "דיאלוג על החינוך המשפטי" **המשפט** יט 79 (2014).
- 52 ש' מאוששת כאן את דבריו של קנדי, המאפיין את בית הספר למשפטים כ-"trade school". ראו קנדי, לעיל ה"ש 4, בעמ' 54.
- 53 פאולו פריירה פדגוגיה של מדוכאים (כרמית גיא תרגמה, 1981).
- 54 ש' מרפררת לשורה הראשונה בשירו של קונסטנדינוס קוואפיס "איתקה" כל השירים 48-49 (יורם ברונובסקי מתרגם, 1995).
- 55 על הרלוונטיות של מאמרו של קנדי מחוץ לארה"ב ראו למשל Setsuo Miyazawa, *Legal Education and the Reproduction of the Elite in Japan* 1 *ASIAN-PACIFIC L. & POL. J.* 39 (2000) Christopher Stanley, *Training for the Hierarchy - Reflections on the British Experience of Legal Education*, 22 *L. TEACHER* 78 (1988).
- 56 קנדי, לעיל ה"ש 4, בעמ' 61; נטע זיו מי ישמור על שומרי המשפט? עורכי דין בין מדינה, שוק וחברה **אזרחית** 101-117 (2015).
- 57 ZYGMUNT BAUMAN, *COLLATERAL DAMAGE: SOCIAL INEQUALITIES IN A GLOBAL AGE* (2011).
- 58 ראו Murray, לעיל ה"ש 4.
- 59 ראו טקסט לעיל בין ה"ש 29 ל-30.
- 60 קנדי עצמו אומר בראיון, בהקשר המתח בין הפמיניזם לגישה הביקורתית למשפט כך: "The relationship between feminism and critical legal studies or between women and the critical legal studies movement is a difficult topic to address in conventional, expository form. The difficulty is that to do justice to the topic one must totally contradict oneself. Still there is really nothing new [to] the idea that anything interesting and complex enough to be worth saying is likely to be both true and not true at the same time" ראו Kirstin Eidenbach, *Asked and Answered: Thoughts from the Works of Duncan Kennedy* 1 *CRIT.* 8, 10 (2008).
- 61 ש' מערבלת כאן, כפי שהתברר בהמשך, שתי מטאפורות: האחת מתייחסת להרקולס, השופט האידיאלי של דבורקין, (ראו RONALD DWORKIN, *LAW'S EMPIRE* (1988)) והשנייה מתייחסת לסיפורו של אפלטון על היבשת האבודה אטלנטיס, אותה "אימפריה אדירה ונהדרת" שמיקומה היה מעבר לעמודי הרקולס

- הגדון: דין וחשבון לאקדמיה על נבוכותיו של החניך ק' | ארנה בן-נפתלי ועמוס לאור
- 62 (ראו אפלטון "קריטיאס" כתבי אפלטון כרך ד 9 (יוסף ג. ליבס מתרגם, 1997); אפלטון "טימאוס" כתבי אפלטון כרך ג 517 (יוסף ג. ליבס מתרגם, 1975)).
- 62 על הפיחות בשימוש במשפט בינלאומי ראו תמר הוסטובסקי ברנדס "מעמד המשפט הבינלאומי בפסיקת בית המשפט העליון העוסקת בשטחים הכבושים: מגמות בעשור האחרון" *ICON-S-IL* 28.7.2017. israeliconstitutionalism.wordpress.com. Blog.
- 63 בג"ץ 769/02 הועד הציבורי נגד העיניים בישראל נ' ממשלת ישראל, פ"ד סכ(1) 507 (2006).
- 64 רק על מנת לסבר את האוזן הסקפטית, חיפוש מהיר במאגר המידע המשפטי HeinOnline מצביע על 20,344 טקסטים המקיימים דיון ב־targeted killing. חיפוש ב־Google Scholar מעלה למעלה מחצי מליון (!) תוצאות, והצלבתו עם drones מניבה למעלה מ 21,000 תוצאות.
- 65 ראו לעיל ה"ש 61.
- 66 אוריאל פרוקצ'יה "בועות משפט – הרצאה לפתיחת שנת הלימודים" משפטים כ (1990) (כשבח החינוך הבין-תחומי).
- 67 ראו ז'אק דרידה על הכנסת האורחים 103-100, 130. (דניאלה יואל מתרגמת, 2007). על הקרבה האטימולוגית בין *hospitalité* (הכנסת אורחים) לבין *hostilité* (עוינות), וממילא על החשש שהאורח ידיר את המארח, עומד דרידה שעה שהוא תובע את הביטוי *hostipitalité*, כלומר, הכנסת אורחים המכירה מינה וביה בפוטנציאל העוינות שהוא ממהותה. ראו מיכל בן-נפתלי "הכנסת אורחים ופסיכואנליזה: תהיות ושאלות" (הרצאה בכנס עשור למכון תל-אביב לפסיכואנליזה בת זמננו, מרץ 2010).
- 68 ניצני שינוי בכיוון ש' מציעה נראים בשנים האחרונות בתהליך התפתחותו של החינוך המשפטי קליני. כך למשל, הקליניקה הסוציו-משפטית בבית הספר למשפטים ע"ש שטרקס משלבת בין תחומי הידע של עבודה סוציאלית ומשפט ומונחית ע"י עו"ד ועו"ס (ראו בקישור www.colman.ac.il/academics/)).
- 68 דוגמא יפה נוספת היא פעילות מרכז "הגר" למחקר ופיתוח מדיניות דיור חברתי באוניברסיטת תל-אביב. המרכז עוסק בגיבוש ידע תיאורטי ומעשי הנחוץ לשם גיבוש מדיניות דיור בהישג יד בישראל, על בסיס ראייה רב-תחומית המחברת בין ידע כלכלי, משפטי, תכנוני וחברתי ואנשי מקצוע בתחומים אלה. לאור זאת, מגבש המרכז כלים שונים לפעולה, כמו למשל תמיכה בהתארגנויות תושבים, העברת קורסים למנהלי פרויקט "שיקום שכונות" של משרד הבינוי והשיכון, הצעות חקיקה לדיור בהישג יד, וגיבוש חוזה סטנדרטי מומלץ למשכירי ושוכרי דירות (וראו www.israhc.org)).
- 69 דוגמא לכך היא עתירה שהגישו האגודה לזכויות האזרח ועמותת "במקום – מתכננים למען זכויות אדם" בדרישה לחיבור תושבי הכפר אל-עקבה למערכת המים. וראו בג"ץ 650/16 סאמי צאדק מחמוד צביח נ' שר הביטחון (פורסם בנבו, 20.11.2016) www.acri.org.il/he/37061. העתירה נמחקה ביום 30.11.2016 לאחר שתושבי הכפר מצאו פתרון חוץ-משפטי לסוגייה וחוברו לתשתיות המים במסגרת פרויקט שיום האיחוד האירופי.
- 70 ראו למשל את מסקנת ארגון "בצלם" לפיה "העבודה רבת השנים של בצלם מול מערכת אכיפת החוק הצבאית לא הובילה לעשיית צדק עם הקורבנות..." והחלטתו הנגזרת מכך: "בשל אי רצונו של הארגון לסייע למערכת לייצר מראית עין של צדק, החליט בצלם שלא להמשיך ולפנות עוד אל מערכת אכיפת החוק הצבאית". עלה התאנה של הכיבוש: מערכת אכיפת החוק הצבאית כמנגנון טיוח, 5 (בצלם, 2016) www.btselem.org/download/201605_occupations_fig_leaf_heb.pdf; ובהקשר שונה לחלוטין, בשאלות על אי ציות, ראו נטע זיו "אי-ציות, התנגדות וייצוג אנשים החיים בעוני – המקרה של פלישות לדיור ציבורי" דין ודברים א 115 (2005).
- 71 ש' שואבת את השראתה ממודל המתפתח בתחום המשילות הגלובלית, ראו Gráinne De Búrca, Robert O. Keohane & Charles Sabel, *Global Experimentalist Governance* 44 Br. J. POLITICAL SCI. 477 (2014).
- 72 "דין וחשבון לאקדמיה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 262.

- 73 "לחקור את אירועי אום אלחיראן ולהבטיח את חופש הביטוי והמחאה" האגודה לזכויות האזרח
www.acri.org.il/he/39486, 18.1.2017.
- 74 "שימוש בכדורי ספוג מסוג חדש בפיוור הפגנות בירושלים המזרחית" האגודה לזכויות האזרח 15.10.2015,
www.acri.org.il/he/34001; ניר חסון "כדורי הספוג השחורים: הרוג, 30 פצועים ואפס כתבי אישום"
הארץ 13.3.2016, www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.2880808.
- 75 "הצבת תנאים בלתי חוקיים ברישיונות לאירועי מחאה" האגודה לזכויות האזרח 11.11.2015, www.
acri.org.il/he/36121.
- 76 "הטלת אחריות פלילית על מארגני הפגנות" האגודה לזכויות האזרח 18.2.2016, www.acri.org.il/
he/36891; ורא גם בג"ץ 8294/15 פלד נ' משטרת ישראל (פורסם בנבו, 18.2.2016).
- 77 "מניעת מעבר של מתפללים מוסלמים דרך הרובע היהודי בחודש הרמדאן" האגודה לזכויות האזרח
18.7.2016, www.acri.org.il/he/38435; "התייחסות מפלה של שוטרים לחרדים בעצרת מחאה בירושלים"
האגודה לזכויות האזרח 01.09.2015, www.acri.org.il/he/35408.
- 78 "שוטרים ללא תגי זיהוי בהפגנות" האגודה לזכויות האזרח 7.7.2015, www.acri.org.il/he/35137.
- 79 יאיר טרז'יצקי "תופעה הולכת ומחמירה" העין השביעית 19.5.2015, www.the7eye.org.il/159229;
איתמר ב"ז "דמם של הצלמים הותר" העין השביעית 18.05.2015, www.the7eye.org.il/159095; ברק
רביד ואח' "נתינה: נילחם במידי האכנים גם בגליל ובנגב" הארץ 16.09.2015, www.haaretz.co.il/
news/politics/.premium-1.2731801; ניר חסון "בעקבות תקיפות יהודים: המשטרה מגבילה כניסת
נשים מוסלמיות להר הבית" הארץ 26.8.2015, www.haaretz.co.il/news/local/.premium-1.2716840;
אורן זיו "צלמי עיתונות בירושלים ובשטחים: הצבא והמשטרה נלחמים בנו" שיחה מקומית 6.11.2015
https://goo.gl/Q57RC5.
- 80 שרון פולבר "מח"ש סגרה את התיק הפלילי נגד השוטרים שירו בטייזר בצעיר האתיופי יוסף סלמסה"
הארץ 14.2.2016, www.haaretz.co.il/news/law/.premium-1.2851086.
- 81 "הצורך בנתונים על התנהלות שוטרים כלפי אזרחים" האגודה לזכויות האזרח 29.5.2016, www.acri.
org.il/he/37932.
- 82 ראו "דוקורייטס": מגינים על חופש הביטוי ועל הזכות להפגנה ומחאה" האגודה לזכויות האזרח
www.acri.org.il/he/36804, 6.1.2016.
- 83 תמי אליאב ואח' "מגמות באי ציות לשכר מינימום – המקרה הישראלי" ביטחון סוציאלי 82, 46-11
(2010). במחקר מוצגים שיעורי אי הציות לפי פילוחים שונים, באופן שמצביע על שיעורי אי ציות
גבוהים במיוחד בקרב עובדים צעירים, עולים, עובדים זרים, נשים, ובעלי משרות חלקיות. וראו גם מירי
אנדבלד, דניאל גוטליב ואורן הלר "עדכון הממצאים על אי הציות לחוק שכר המינימום ומבט בינלאומי"
מינהל המחקר והתכנון, המוסד לביטוח לאומי (2013).
- 84 יובל אלבשן זרים במשפט – נגישות לצדק בישראל 87-35 (2005).
- 85 החוק להגברת האכיפה של דיני העבודה התשע"ב-2011.
- 86 דו"ח של ה־OECD (הארגון לשיתוף פעולה ולפיתוח כלכלי) על שוק העבודה והמדיניות החברתית
של ישראל משנת 2010 הציב את ישראל כאחת המדינות שבהן היחס בין מפקח לכמות עובדים הוא
מהנמוכים במדינות המפותחות. ראו OECD REVIEWS OF LABOUR MARKET AND SOCIAL POLICIES:
ISRAEL (2010).
- 87 "קואופרטיב הניקיון" באתר: www.hanikayoncoop.co.il.
- 88 "היום אנחנו כבר יודעות שמנצלים אותנו" YNET 12.7.2013, www.ynet.co.il/
articles/0,7340,L-4402231,00.html.
- 89 פרנץ קפקא "דאגתו של אבי המשפחה" רופא כפרי וכתבים אחרים שהתפרסמו בימי חייו של הסופר
237 (אילנה המרמן מתרגמת, 2011) (אבי המשפחה מודאג מקיומו של אודרדק, ספק יצור זעיר ספק חפץ,
שנראה "חסר שחר, ובכל זאת הוא שלם וגמור על פי דרכו", שצוחק "מין צחוק שרק בלי ריאות אפשר

לצחוק כמוהו", ושלמרות ש"אין ספק שאינו מזיק לאיש", חושב אבי המשפחה, "בכל זאת, המחשבה שאולי יאריך ימים אחרי, כמעט מכאיבה לי", שם בעמ' 237-238).
90 "דין וחשבון לאקדמיה", לעיל ה"ש 2, בעמ' 262.